

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.196>
УДК 94(477)

Лариса ДОЯР

кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка Державного архіву друку
Книжкової палати України ім. І. Федорова (Київ, Україна)

lardoyar@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Оксана СЕНЧЕНКО

кандидатка наук із соціальних комунікацій, старша викладачка кафедри журналістики,
Київський національний університет культури і мистецтв (Київ, Україна)

okline.www@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3587-394X>

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ДРУКУ: З ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ (1917—1967 рр.)

Мета представленої розвідки полягає в актуалізації проблеми архіву друкованих видань України, а головне завдання — у вивченні дотепер недослідженої інституції Книжкової палати України ім. І. Федорова. Розвідка написана відповідно до вимог сучасної **методології**, ґрунтується на принципах історизму, всебічності та неупередженості, застосовано загальнонаукові (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи дослідження. **Наукова новизна** представленої праці доведена фактами неопрацьованості значної кількості матеріалів внутрішнього відомчого архіву стосовно фондів друкованих видань КПУ ім. І. Федорова та відсутності комплексних розвідок з історії Державного архіву друку. **Результатом** проведеного дослідження стало встановлення етапів розвитку архіву друкованих видань України, особливостей його структури, формування принципів діяльності (отримання, систематизація,

Цитування: Дояр Л., Сенченко О. Державний архів друку: з історії організаційного та функціонального розвитку (1917—1967 рр.). *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 196—208. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.196>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

фондування на постійне зберігання, видача задля дослідницького опрацювання) та фондоутворення, персоніфікація названих процесів тощо. У науковий обіг уведено дотепер неживані або фрагментарно цитовані документи й матеріали, зокрема інспекторських перевірок Книжкової палати України республіканськими органами влади (Наркоматом освіти УСРР 1934—1935 рр.), Всесоюзною книжковою палатою (звіт про відрядження до Української книжкової палати за підписом заступника директора ВКП Є. Шамуріна 1935 р.), документи установчого змісту, що сприяли інституціональному становленню Державного архіву друку (Статут про державний бібліографічний інститут УСРР «Українська книжкова палата» 1934 р., Положення про Державний архів друку Книжкової палати Української РСР від 30 жовтня 1950 р., Положення про архів преси Книжкової палати України від 4 січня 1968 р. тощо). Перспективою для подальшого студіювання стане написання великої монографічної праці, яка охоплювала б весь історичний шлях, що його пройшов Державний архів друку Книжкової палати України. Практичне значення вже здобутих результатів полягає в можливості їх застосування в подальших студіях.

Ключові слова: *Державний архів друку, архів преси з обмінним фондом, обов'язковий примірник, книгосховище, облік друкованої продукції, інвентарна книга, порічний каталог.*

Документалістика та архіви як її невичерпне джерело завжди перебували у центрі дослідницької уваги. Кожна країна світу має більшу чи меншу кількість архівних установ різного змісту та призначення. В Україні, наприклад, нараховується 34 інституції, що займаються справою систематизації, збереження й наукового опрацювання всього наявного в державі документального загалу. Поряд із цим особливо важливим, на наш погляд, є зберігання друкованої продукції. В нашій країні вже понад століття існує суспільно неусвідомлена й не досліджена історичною наукою традиція архівування друкованої продукції вітчизняного виробництва. Втіленням її є діяльність Державного архіву друку Книжкової палати України.

Державний архів друку, з огляду на обсяг (близько 15 млн) збережених у ньому одиниць друкованої продукції, по суті, є установою в установі. Методи інвентаризації загалу різноманітні й такі, що відповідають періодизації розвитку Книжкової палати у цілому. У справі обліку друкованої продукції Державний архів друку пройшов шлях від інвентарних аркушів та книг до електронних баз фіксації міжнародного зразка. Процес каталогізації друків в архіві унікальний, адже чинні у Книжковій палаті порічні каталоги не мають аналогів в Україні. Державний архів друку, систематизований за порічними каталогами до всіх видів друкованої продукції, на наш погляд, надає науковцям величезні дослідницькі переваги, створюючи можливості по-справжньому відчувати рух і настрої часу; осягнути ключові напрями, пріоритети, доміанти та запити суспільства; встановити особливості суспільного розвитку в усьому його розмаїтті й несподіваних ракурсах у певний конкретний час; осягнути масштаби суспільного генезису; забезпечити персоніфікацію історичного процесу.

Історіографія порушеної нами проблеми, перш за все, пов'язана з ювілейними датами в історії Книжкової палати України. Так, до 45-річчя установи (за радянських часів рахували від 1922 р., замовчуючи факт утворення закла-

ду Директорією УНР) на сторінках «Українського історичного журналу» вийшла стаття тогочасного директора В.М. Скачкова [1, С. 129—131]. На честь 50-річчя його допис було вміщено в республіканському журналі «Наука і суспільство» [2, С. 40—41]. Фонди державного архіву в ті часи досліджували працівники установи Л.М. Поляк та І.М. Черепаха [3, С. 69—79]. У перші роки незалежності у «Віснику Книжкової палати» вийшла стаття Т. Крижанівської, присвячена функціонуванню архівного відділу [4, С. 6—8]. Багато років вивчає історію Книжкової палати України її нинішній директор проф. М.І. Сенченко. Йому належить кілька історичних нарисів, зокрема до 80-ліття з дня заснування установи [5] та до 100-річного ювілею Книжкової палати [6]. Між тим системних студій з історії Державного архіву друку дотепер не проводилося. Тож завданням представленого дослідження стане вивчення історії організаційного та функціонального розвитку Державного архіву друку в 1917—1967 рр. Джерельною базою для написання розвідки стали справи 76 (156 арк.), 77 (213 арк.), 158 (373 арк.), 169 (229 арк.) внутрішнього архіву Книжкової палати України.

Слід зазначити, що хронологічно історія Державного архіву друку починається раніше, ніж загалом усієї Книжкової палати України. У листопаді 1917 р. у щойно проголошеній Українській Народній Республіці було засновано архівно-бібліотечний відділ у складі Генерального секретаріату народної освіти. На той момент це була невелика (обсягом із кімнату) та несистематизована бібліотека-архів [6, С. 9], яка не мала функцій державної бібліографії і збереження обов'язкових примірників друкованих видань, що виходили на теренах України. Рада Народних Міністрів Директорії УНР, яка у січні 1919 р. утворила Головну книжну палату в Києві, закріпила за архівно-бібліотечним відділом зазначені функції та винесла на його титул назву «Книжний фонд» [6, С. 13].

Першу документальну згадку про Державний архів друку ми виявили у справах внутрішнього архіву Книжкової палати України. Остання датована 1921 р.¹ В описових матеріалах на утворений радянською владою у столичному Харкові у грудні 1920 р. Центральний бібліографічний відділ говорилося, що станом на 1 липня 1921 р. він складався з п'яти підрозділів, перший з яких мав назву Центральний архів українського друку². Саме її можна вважати основною щодо досліджуваної нами інституції, тим більше, що вона фігурує й у подальші роки. Так, у звіті про діяльність закладу його директор М.А. Годкевич у 1923 р. писав: «Архів українського друку дотепер налічує більше ніж 10 тис. томів книжкового і журнального матеріалу з 1917 р., виданого легально і нелегально»³. 1920-ті рр. стали періодом активного збільшення архівних фондів установи, в тому числі й за рахунок українськомовних закордонних видань. В Архіві українського друку було створено власний закордонний відділ, який ви-

¹ Архів державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова» (далі — АКПУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 23.

² Там само.

³ Там само. Арк. 42.

світлював діяльність українськомовних видавництв, що діяли за межами УСРР, починаючи з 1925 р.⁴ Закон про надходження обов'язкових примірників, затверджений ВУЦВК і Раднаркомом УСРР у 1927 р., передбачав, що Українська книжкова палата мала отримувати не тільки видання, які друкувалися в радянській Україні, але й по одному примірнику всіх видань, що їх видавництва УСРР публікували в інших республіках СРСР та по 30 прим. видань, котрі друкувалися цими видавництвами за кордоном⁵. Загалом функція накопичення і збереження друкованих видань палатним архівом була визначальною. Вочевидь, розростання фондів відбувалося доволі швидко, адже у середині 1930-х рр. з'явилися підстави говорити про гостру нестачу місця для зберігання. В інспекторських матеріалах 1935 р. повідомлялося, що Книжкова палата розміщується у 2-поверховому будинку за адресою: м. Харків, вул. Артема, 31, і займає площу 659,86 кв. м⁶. Окрім того, в її розпорядженні було підвальне приміщення, де розміщувалися архів друку — 160 кв. м та обмінний фонд — 54 кв. м. І якщо у секторах палати особливої тісняви не спостерігалось, то архів та супутній йому обмінний фонд були переповнені (як підкреслювалося в документі, «наступного року питання про додаткове приміщення набере ще більшу гостроту»⁷).

У зазначений період архів мав декілька специфічних, нетипових для сьогодення особливостей функціонування. Так, на відміну від тогочасної практики Всесоюзної книжкової палати, Книжкова палата УСРР зберігала не по 1, а по 2 прим. кожного видання⁸. Це пояснювалося тим, що архів друку обслуговував читальну залу й видавав одиниці свого зберігання в тимчасове користування науковцям. Цікаво, що принцип архівації друкованої продукції в 1930-ті рр. був ідентичний сучасному: книжки зберігалися за інвентарними номерами, позначеними в інвентарних листах (нинішніх актах державної реєстрації) сектора обов'язкового примірника. Серед інших здобутків того часу можна назвати існування власної палітурної майстерні, що здійснювала відповідні роботи щодо річних зшитків газет і частини книгодруків. Слід зазначити, що 1935 р. в палітурні працювали 3 особи, всі вони були членами ВКП(б)⁹. Це свідчило про те, що зазначений підрозділ архіву ніс особливе політичне навантаження.

В аналітичній записці заступника директора Всесоюзної книжкової палати Є. Шамуріна, який наприкінці 1935 р. обстежував діяльність Книжкової палати УСРР, говорилося, що за останній рік робота архіву друку звелася до впорядкування умов зберігання. Співробітники відділу мусили відбирати інвентаризовані архівні одиниці від дублетних книжок обмінного фонду, який нараховував близько 10 тис. томів і буквально захаращував книгосховище. На той момент архів був обладнаний дерев'яними стелажми, місця для зберігання катастро-

⁴ Там само. Арк. 70.

⁵ Там само. Арк. 72.

⁶ Там само. Спр. 158. Арк. 164.

⁷ Там само. Арк. 164.

⁸ Там само. Арк. 180.

⁹ Там само. Спр. 77. Арк. 167, 171.

фічно не вистачало, тож, розподіливши дублети по бібліотеках, архів сподівався звільнити місце для 2—3 річних комплектів обов'язкового екземпляра¹⁰.

Окрім того, існували й інші особливості, характерні суто для міжвоєнного періоду історії архіву друку. Справа в тому, що накопичені на той момент фонди було розпорошено між кількома спеціалізованими кабінетами, а саме західноукраїнської літератури, літератури громадянської війни та довідниковою бібліотекою¹¹. Це ускладнювало загальний облік і складання порічних каталогів.

Найбільш болючою, на наш погляд, була проблема штучного вилучення з архіву друкованих видань 1917—1922 рр. Останні опинилися в кабінеті літератури громадянської війни, де станом на 1935 р. зберігалося близько 6 тис. книгодруків і 900 назв газет. Кабінет був визнаний «централізованим книгозховищем української книги 1917—1922 рр.», туди надходили примірники з Київського інституту книгознавства, бібліотеки Української академії наук та інших бібліотек. При цьому архів друку зберігав лише літературу, датовану 1923-м і подальшими роками.

Окремо від архіву сформував свої фонди й кабінет західноукраїнської літератури. Станом на 1935 р. він налічував близько 8 тис. книжок і 5 тис. журналів, виданих українською мовою поза межами тогочасної УСРР. Бібліотека цього кабінету сформувалася переважно за рахунок львівських видань Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), які надходили в обмін на комплекти обов'язкових примірників української радянської книжки, що надсилалися до Львова Книжковою палатою УСРР. Сам факт такої плідної співпраці між ідеологічними супротивниками показовий, принаймні в контексті зацікавленого ставлення один до одного та формування спільної для всього етнічного простору українськомовної друкованої спадщини: у Львів надходили українські радянські книги, а видання НТШ потрапляли до радянських науковців. Ситуація погіршилася після перенесення столиці УСРР із Харкова до Києва, адже саме тоді видання НТШ перестали надходити безпосередньо до кабінету західноукраїнської літератури Книжкової палати УСРР і відправлялися в канцелярію Центрального комітету КП(б)У. Останній, «маючи особливу зацікавленість», без будь-яких пояснень залишав їх у себе.

Осібні від архіву друку функціонувала довідникова бібліотека, в якій також зберігалося близько 8 тис. томів відповідної літератури, що вкрай негативно позначалося на загальнообліковій роботі тогочасної архівної установи.

Зазначена специфіка діяльності відділу спостерігалася й надалі. Так, у 1936 р. серед структурних підрозділів Книжкової палати бачимо згадуваний вище кабінет літератури періоду громадянської війни, кабінет української літератури капіталістичних країн та довідниково-бібліографічну бібліотеку, що «уміщувала всю наявну у палаті літературу з питань книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії»¹². Кабінет літератури періоду громадянської вій-

¹⁰ Там само. Спр. 158. Арк. 181.

¹¹ Там само. Арк. 181—182.

¹² Там само. Спр. 77. Арк. 177.

ни дуже швидко накопичував свої фонди, адже його справою було збирання всіх книгодруків даного періоду без винятків — мова не йшла про тематику громадянської війни, завдання полягало у збільшенні річних надходжень за 1917—1921 рр. Упродовж 1935 р. фонди кабінету зросли на 2708 одиниць зберігання, з яких 682 книжки було видано у 1917 р., 686 — у 1918 р., 701 — у 1919 р., 532 — у 1920 р., 107 — у 1921 р.¹³ Але незабаром проблему було вирішено. Відповідно до постанови РНК УРСР від 4 грудня 1940 р. у структурі Книжкової палати залишилися лише три книговмісні структурні одиниці, а саме Державний архів друку УРСР, Науковий кабінет бібліографії та Книгознавча бібліотека¹⁴. Відтоді практика розкидання книжок і преси за принципами років / місця видання чи фахових характеристик відійшла в минуле. Однак було започатковано практику диференціації друків за ознакою ідеологічної бездоганності: з 1953 р. Державний архів друку працював у тандемі з відділом спецфонду¹⁵ (останній 1956 р. отримав назву відділу книгосховища і спецфонду¹⁶), а з 1960 р. — з відділом друків партії¹⁷.

Слід підкреслити, що 1934 р. став для архіву друку надскладним і поклав початок низці змін та особистих трагедій: після суворої перевірки закладу комісією республіканського Наркомосу нарком освіти УСРР В.П. Затонський підписав наказ № 378 від 5 липня 1934 р., яким передбачалося перетворення Книжкової палати на Бібліографічний інститут¹⁸. Останній існував і в 1919 р., але перебував у складі Книжкової палати, що свідчило про секторальність та обмеженість його функціоналу. Тепер же ситуація докорінно змінилася: розлучений фактами «злочинної недбалості» та «проявами націоналізму» у стінах Книжкової палати УСРР нарком вирішив централізувати питання бібліографії як пріоритетний напрям роботи та винести це в назву установи. При цьому архівні завдання інституції зберігали свою актуальність, більш того, охоплювали значно ширше, ніж зараз, коло друкованих надходжень. Так, у Статуті про Державний бібліографічний інститут УСРР «Українську книжкову палату» (1934 р.) говорилося, що в Архіві українського друку накопичуються обов'язкові примірники видань, випущених на території УСРР; видання українською мовою або присвячені Україні, опубліковані в усіх країнах світу та отримані шляхом обміну або купівлі; література за минулі роки, починаючи з 1917 р.¹⁹

Наркомосівська перевірка 1934 р. в архіві друку Книжкової палати УСРР зафіксувала недостачу 3764 книжок, 707 журналів і 854 комплектів газет²⁰. Загалом по установі було виявлено велику кількість інших прорахунків, в яких

¹³ Там само. Арк. 180.

¹⁴ Там само. Спр. 76. Арк. 155.

¹⁵ Там само. Спр. 77. Арк. 212.

¹⁶ Там само. Арк. 212 зв.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Спр. 76. Арк. 114.

¹⁹ Там само. Арк. 125.

²⁰ Там само. Арк. 111.

звинуватили призначеного 1933 р. на посаду директора В.В. Галіна. Матеріали обстеження Книжкової палати В.П. Затонський наказав передати до Комісії радянського контролю, а матеріали на члена ВКП(б) В.В. Галіна — до відповідних партійних органів²¹. Наступного дня 46-річний очільник помер від серцевого нападу, тоді як його попередникам Р.М. Коцюбинському (директор у 1931 р.), О.А. Бервицькому-Варфоломєєву (директор у 1932 р.), М.А. Годкевичу (фактичний засновник і перший директор радянської Книжкової палати впродовж 1920—1931 рр.) вдалося уникнути відповідальності. Більш того, усунутому з посади в 1931 р. через звинувачення в «націоналізмі» М.А. Годкевичу, який, проте, до 1933 р. залишався заступником директора, завдяки особистому листу, надісланому на ім'я Й. Сталіна, вдалося поновитися на роботі та відновити власну репутацію [6, С. 45]. Вочевидь, керівникові Книжкової палати В.В. Галіну, котрий, до речі, палко й широко відстоював честь безпідставно звільненого проф. М.А. Годкевича²², у цій сумній історії випала роль «цапа-відбувайла», адже списків зниклих з архіву книго- та пресодруків, якщо такі дійсно існували, а не послужили підставою для репресивної політики щодо установи та її дирекції, так і не виявлено. Дане припущення опосередковано підтверджується й тим, що в наказі № 464 наркома освіти УСРР В.П. Затонського від 7 травня 1935 р. стосовно наслідків перевірки роботи Книжкової палати України про матеріальні збитки архіву взагалі не йшлося²³. Єдине, що змістовно стосувалося діяльності установи, то це інформація про впорядкування книгосховищ упродовж 2 міс. та забезпечення належних умов (улаштування вентиляції, засобів протипожежної охорони, розчищення проходів) «для схоронення і зберігання державного обов'язкового примірника»²⁴. Незабаром і сам В.П. Затонський потрапив під каток сталінських репресій, а питання книжкових та пресових втрат із фондів архіву друку так і не знайшло документального підтвердження.

Водночас позитивні наслідки від перевірок Книжкової палати таки були. В узагальнюючих матеріалах, датованих 1936 р., говорилося: «Державний архів друку палати мусить зберігати всі видання друку на довгі роки без усяких пошкоджень, в якомога доброму вигляді [...] архів не видає і не повинен видавати нікому зі свого книгосховища жодного видання. Практика видачі книжок з архіву, практика улаштування виставок книг та шкідницька діяльність класово-ворожих елементів призвели до того, що з Державного архіву друку було розбазарено 6146 книжок і півтори тисячі журналів. Палаті у 1936 р. вдалося поновити Державний архів друку 4371 книгами та 600 журналами за 1922—1930 рр.»²⁵. Як бачимо, цифри зафіксованих втрат станом на 1936 р. майже подвоїлися в порівнянні з 1934 р., і встановлені вони були самостійно,

²¹ Там само. Арк. 112—113.

²² Там само. Спр. 158. Арк. 371 зв.

²³ Там само. Спр. 76. Арк. 115—123.

²⁴ Там само. Арк. 122.

²⁵ Там само. Спр. 77. Арк. 179 зв.

без перевірок НКО УСРР, що свідчило про запровадження суворого обліку книго- та пресофондів з боку відповідальних осіб установи.

Вирішуючи проблему поповнення архівних фондів палати, ЦВК і РНК УСРР у проєкті своєї постанови від 20 грудня 1937 р. щодо перейменування Бібліографічного інституту на Книжкову палату підкреслювали, що функція контролю за надходженням обов'язкових примірників закріплена за Книжковою палатою, але кримінальну відповідальність за їх несвоєчасне надсилання чи приховування, згідно зі ст. 99 Кримінального кодексу УСРР, несуть директори поліграфічних підприємств і видавництв²⁶.

Важливою подією у затвердженні вітчизняної традиції збереження республіканської друкованої спадщини став наказ Наркомату освіти УСРР від 20 лютого 1939 р. стосовно утворення районних та міських архівів видань друку²⁷. У документі, підписаному заступником наркома С. Бухалом, йшлося про організацію архівів для зберігання друкованих видань, що виходили в окремо взятому районі чи місті. Завідувачі районних і міських бібліотек мали отримувати від друкарень свого району чи міста по 1 прим. всіх виготовлених ними видань друку, вести їх облік та забезпечувати збереження у власному архіві друку²⁸. В тексті наказу говорилося, що до справи долучилося лише 274 із 542 наявних у республіці районних і міських бібліотек, тож упродовж 1939 р. ситуацію планувалося негайно виправляти.

Друга світова війна внесла свої суворі корективи й надовго поховала доволі перспективну, як на наш погляд, ідею регіонального архівування вітчизняної друкованої продукції. Сучасний досвід втрат і недовершення нових видань до Книжкової палати України переконливо доводить доцільність рішень Наркомату освіти УСРР (лютий 1939 р.), адже за допомогою регіонального обліку новодруків можна було забезпечити стовідсотковий контроль (охоплення) видавничої сфери та провести повноцінну інвентаризацію всіх видів порічної друкованої продукції. Такий підхід виглядає конструктивним і цілком прийнятним і на сьогоднішній день. На наше глибоке переконання, Державний архів друку повинен мати в усіх обласних центрах регіональні представництва, які контролювали б вихід друкованої продукції на місцях, забезпечували її бібліографічний облік та доводили інформацію до Книжкової палати України. Саме за такої організації можна було б уникнути вже наявних і не допустити появи нових ланкун у процесі державної інвентаризації всіх видів друкованої продукції.

Війна завдала непоправної шкоди фондам Державного архіву друку Книжкової палати Української РСР. Із Харкова, де на той час розташовувався архів, удалося поспіхом евакуювати до Середньої Азії лише алфавітний каталог. Натомість порічний і систематичний вивезли нацистські окупанти, розшукати їх так і не вдалося²⁹. На повоєнних засіданнях методичної ради Книж-

²⁶ Там само. Спр. 76. Арк. 137.

²⁷ Там само. Арк. 152—153.

²⁸ Там само. Арк. 152.

²⁹ Там само. Спр. 77. Арк. 190 зв.

кової палати говорилося про повернення викрадених німцями 77 тис. бібліографічних карток³⁰. Однак стверджувати, що це й були втрачені каталоги, ми не можемо. Водночас добре відомо, що після остаточного (у серпні 1943 р.) вигнання з Харкова нацистських окупантів завдяки інвентарним книгам Державного архіву друку та комплектам інвентарних листів відділу обов'язкового примірника було відновлено хронологічний (порічний) каталог, упорядковано алфавітний каталог, пошкоджений під час евакуації до Киргизії. В повоєнні роки працівники Книжкової палати УРСР розпочали роботу над відновленням утраченого систематичного каталогу.

Перше повоєнне двадцятиліття внесло в діяльність Державного архіву друку серйозні корективи. В роботу над наявним фондом книго- та пресодруків і новими надходженнями включилися новостворені відділи спецфонду (1953 р.) та друків партії (1960 р.). Відтоді партійно-політична оцінка друкованої продукції стала визначальною, а на цьому тлі в організації Державного архіву друку почали затверджуватися принципи режимного функціонування.

30 жовтня 1950 р. заступник голови Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР Р. Швайко затвердив Положення про Державний архів друку Книжкової палати Української РСР³¹. У документі говорилося, що Державний архів друку є спеціальним (!) відділом Книжкової палати УРСР, вільний доступ до якого мають винятково його працівники. Всі інші особи, включаючи співробітників адміністрації та відділів Книжкової палати, можуть бути допущені до архіву тільки з дозволу директора установи, а право користуватися його матеріалами надається тільки за спеціальною санкцією директора відповідно до «Інструкції Комітету про користування спецвідділами бібліотек»³².

Згідно з Положенням... 1950 р., до Державного архіву друку мали надходити обов'язкові примірники всієї друкованої продукції, що з 1917 р. виходила на території Української РСР у видавництвах республіки та філіалах всесоюзних видавництв в Україні, міністерствах, відомствах, партійних, комсомольських, наукових, громадських організаціях і підприємствах. Дуже цікавою й вочевидь маловідомою є занотована в Положенні... вимога стосовно того, що в архіві мала зберігатися продукція, виготовлена друкарським та іншими (!) способами «на території УРСР і інших союзних республік, або за межами СРСР»³³. Передбачалося, що подібну продукцію могли видавати будь-які організації та навіть окремі особи в УРСР³⁴.

Серед видів продукції, визначених для зберігання в Державному архіві друку, називалися книжки, збірники, брошури; всі види карт та атласи; графічні видання (портрети, плакати, фотогазети, репродукції картин, фотовидання, листівки, народні картини (лубки), альбоми тощо); всі нотні видання;

³⁰ Там само. Спр. 5. Арк. 63.

³¹ Там само. Спр. 169. Арк. 53—56.

³² Там само. Арк. 53.

³³ Там само. Арк. 54.

³⁴ Там само.

видання для сліпих; періодичні видання (журнали, наукові праці, наукові записки, бюлетені, газети (республіканські, обласні, міські, районні, багатотиражні тощо)); дрібні видання (матеріали до виборів, гасла, афіші, об'яви, програми наукових сесій, конференцій і з'їздів, плани, звіти, накази, інструкції, циркуляри, тарифи та графіки руху поїздів, пароплавів, автомобільного і повітряного сполучення тощо). Крім того, в Державному архіві друку, згідно зі згаданим Положенням..., мали зберігатися книги та журнали з питань книго-, бібліотекознавства, бібліографії та друкарства, що вийшли друком на території інших союзних республік або за межами СРСР, і буди необхідні для довідково-наукової й оперативної роботи Книжкової палати УРСР³⁵.

Завданнями Державного архіву друку УРСР було визначено довічне зберігання наявних фондів; контроль за повнотою надходжень; інвентаризація всіх видів друкованої продукції за формами, затвердженими дирекцією Книжкової палати УРСР; дотримання санітарно-гігієнічних правил і норм зберігання друкованої продукції; складання путівників та інших довідників, необхідних для роботи з фондами архіву; видавання за встановленими правилами друків для користування ними у читальному залі Книжкової палати; видавання за визначеними правилами довідок, копій і виписок із друків, що зберігаються в архіві; популяризація видань друку УРСР засобами преси, кіно, радіо та ін.; поповнення архіву тими виданнями, які відсутні³⁶.

Згідно з Положенням... 1950 р., Державний архів друку УРСР мав у своєму складі 8 відділів, а саме книг, збірників і брошур; журналів; карт; нот; графіки; листівок; газет; довідково-бібліографічної літератури³⁷.

Матеріальне та правове становище Державного архіву друку УРСР станом на 1950 р. передбачало, що завідувач установи ніс персональну відповідальність за повноту, порядок, цілісність і збереження всіх матеріалів, відповідав за правильне використання видань друку; фонди архіву могли бути вилучені або відчужені тільки на підставі спеціальної постанови Ради Міністрів Української РСР; архів працював за планом Книжкової палати під контролем її дирекції та забезпечувався асигнуваннями за кошторисом Книжкової палати УРСР³⁸.

Своєрідним підсумком півстолітньої історії розвитку Державного архіву друку (1917—1967 рр.) стало нове Положення про Архів преси, затверджене 4 січня 1968 р. тогочасним директором Книжкової палати УРСР В.М. Скачковим³⁹. Відповідно до нього Державний архів друку отримав назву Відділу зберігання видань друку⁴⁰. Зазначеним документом фактично перезатверджувалися раніше артикульовані завдання та функціональні обов'язки відділу⁴¹.

³⁵ Там само. Арк. 55.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 56.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. Арк. 45—50.

⁴⁰ Там само. Арк. 45.

⁴¹ Там само. Арк. 45—46.

У складі архівного фонду зберігалися не лише друки з 1917 р., але й деякі до-революційні видання⁴². Проблема поновлення відсутніх видань вирішувалася шляхом обміну та добору друків з інших бібліотек або зняттям із них копій методом мікрофільмування⁴³.

На той час опис архівних фондів уміщувався в інвентарних книгах. Інвентаризація друків, що надходили в порядку заповнення прогалін за минулі роки, проводилася після звірення з картотекою відсутніх видань. Якщо видання надходило замість загубленого, йому присвоювався номер загубленого. Видання, одержувані вперше, записувалися в інвентарні книги відповідного року виходу того чи іншого друку. Періодики (газети й журнали), згідно з Положенням... 1968 р., інвентаризувалися комплектами за рік. Облік дрібних видань та афіш проводився сумарно на спеціальних аркушах⁴⁴.

Організація збереження фондів передбачала, що книги, образотворчі видання та ноти укладалися порічно, в порядку зростання інвентарних номерів, а періодичні видання (газети й журнали) — річними комплектами за алфавітом назв⁴⁵.

Забезпечення збереження архівних фондів вимагало наявності ізольованого приміщення (книгосховища), обладнання сховища металевими стелажми, додержання режиму збереження (відповідних гігієнічних і мікрокліматичних умов; протипожежних заходів; зберігання друків у картонних футлярах чи теках із метою захисту від світла, запилення, вологи), проведення дезінфекцій, дезінсекцій тощо, систематичного проведення палітурних робіт, ремонту та реставрації друкованої продукції⁴⁶.

Згідно з Положенням... 1968 р., завідувач архіву, як і раніше, залишався матеріально-відповідальною особою та ніс відповідальність за правильну організацію роботи архіву й за збереження фонду. Вхід у сховище дозволявся лише працівникам архіву та лише в робочий час. Співробітники інших відділів допускалися винятково з дозволу дирекції Книжкової палати. Робота архіву регулювалася правилами внутрішнього розпорядку Книжкової палати УРСР, а його штат комплектувався відповідно до розпису установи⁴⁷.

Науково-методична робота архіву полягала в тому, що його працівники складали інструкції з правил розміщення та збереження окремих видів друкованої продукції; створювали картотеки-вказівники з розташування матеріалів в архіві у цілому та у всіх його підрозділах; прописували правила внутрішнього розпорядку архіву; вивчали системи зберігання контрольних примірників у сховищах Всесоюзної та республіканських Книжкових палат⁴⁸.

⁴² Там само. Арк. 46.

⁴³ Там само. Арк. 46—47.

⁴⁴ Там само. Арк. 47—48.

⁴⁵ Там само. Арк. 48.

⁴⁶ Там само. Арк. 49.

⁴⁷ Там само. Арк. 49—50.

⁴⁸ Там само. Арк. 50.

* * *

Упродовж своєї півстолітньої історії (1917—1967 рр.) Державний архів друку пройшов складний шлях становлення та розвитку. За цей час декілька разів змінювалася його назва: Центральний архів українського друку, Державний архів друку з обмінним фондом, Державний архів друку, Архів преси, Відділ зберігання видань друку. Але на всіх етапах діяльності головним завданням установи було збирання, реєстрація й укладання друкованої продукції на постійне зберігання, при цьому змінювалися підходи щодо кількості обов'язкових примірників, збереження літератури, виданої за межами України або на її теренах філіалами всесоюзних видавництв чи видавництв союзних республік, існували тотожні відділи-кабінети, які вилучали з архіву значну частину фондів та мали відмінні від архіву джерела нових надходжень. У досліджуваній нами період Державний архів друку не мав єдиної картки обліку, в тому числі й через існування спецфонду (відділу книгосховища і спецфонду) та відділу друків партії. У функціональному сенсі Державний архів друку впродовж 1920—1960-х рр. трансформувався в бік закритого режимного об'єкта: якщо в міжвоєнний період він надавав бібліотечні послуги, то в повоєнний час почав діяти відповідно до інструкцій спецвідділів, обслуговуючи громадян (як правило, науковців) лише за спеціальними дозволами дирекції Книжкової палати.

Перспективи подальших досліджень порушеної проблеми ми пов'язуємо з пошуковою роботою у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Харківської обл. Потребують ретельного розвідування питання евакуації та перебування фондів архіву в умовах нацистської окупації. Передбачено написання історії Державного архіву друку, починаючи з 1970-х рр. і дотепер. Авторки мають надію персоніфікувати історичний шлях, що його пройшов єдиний та унікальний на сьогоднішній день архів друкованої продукції України.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Skachkov, V.M. 45 rokov Knyzhkovii palati URSR. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*. 1967. 6: 129-131 [in Ukrainian].
[Скачков В.М. 45 років Книжковій палаті УРСР. *Український історичний журнал*. 1967. № 6. С. 129—131].
2. Skachkov, V.M. Palata zbyraie, Palata vydaie. *Nauka i suspilstvo*. 1972. 6: 40-41 [in Ukrainian].
[Скачков В.М. Палата збирає, Палата видає. *Наука і суспільство*. 1972. № 6. С. 40—41].
3. Poliak, L.M., Cherepakha, I.M. Fondy derzhavnoho arkhivu. *Derzhavna bibliohrafiia na Ukraini*. 1965. 2: 69-79 [in Ukrainian].
[Поляк Л.М., Черепакха І.М. Фонди державного архіву. *Державна бібліографія на Україні*. 1965. Вип. 2. С. 69—79].
4. Kryzhanivska, A. Derzhavnyi arkhiv druku. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*. 1998. 2: 6-8 [in Ukrainian].
[Крижанівська А. Державний архів друку. *Вісник Книжкової палати*. 1998. № 2. С. 6—8].
5. Senchenko, M.I. Knyzhkova palata Ukrainy: istoriia i sohodennia. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].

[Сенченко М.І. Книжкова палата України: історія і сьогодення. Київ, 1999. 159 с.].
6. Senchenko, M.I. Knyzhkova palata Ukrainy: 100 rokiv systemnykh ta innovatsiinykh transformatsii, 1919—2018. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].

[Сенченко М.І. Книжкова палата України: 100 років системних та інноваційних трансформацій, 1919—2018. Київ, 2019. 200 с.].

Надійшла / Received 23.05.2023

Larysa DOLAR

Candidate of Historical Sciences, Docent, Head of the State Print Archive
Book Chamber of Ukraine named after I. Fedorov (Kyiv, Ukraine)

lardoyar@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Oksana SENCHENKO

Candidate of Sciences in Social Communications, Senior Teacher at Department of Journalism,
Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)

okline.www@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3587-394X>

STATE PRINT ARCHIVE: ON THE HISTORY OF ORGANIZATIONAL AND FUNCTIONAL DEVELOPMENT (1917—1967)

The purpose of the presented investigation is to actualize the problem of the archive of printed publications of Ukraine and the main task in the study of the hitherto unexplored departmental institution of the Book Chamber of Ukraine named after I. Fedorov. The investigation is written under the requirements of modern **methodology**, based on the principles of historicism, comprehensiveness, and objectivity; it uses general scientific (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) research methods. **The scientific novelty** of the presented work is proved by the facts of the significant amount of unprocessed materials of the internal departmental archive concerning the funds of printed publications of the Book Chamber of Ukraine named after I. Fedorov and the lack of comprehensive investigations into the history of the State Archive of the Book Chamber of Ukraine. The result of the study was to establish the stages of development of the archive of printed publications of Ukraine, the peculiarities of its structural compilation, the formation of principles of activity (receipt, systematization, perpetual storage, withdrawal for research) and fundraising, and the personification of these processes. Unused or fragmentarily cited documents and materials were introduced into scientific circulation, in particular, materials of inspections of the Book Chamber of Ukraine by republican authorities (People's Commissariat of Education of the USSR 1934—1935), All-Union Book Chamber (Report on business trip to the Ukrainian Book Chamber signed by All-Union Book Chamber of Ye. Shamurin in 1935), constituent documents that contributed to the institutional formation of the State Archives of the Press (Statute of the State Bibliographic Institute of the USSR "Ukrainian Book Chamber" (1934), Regulations on the State Archives of the Book Chamber of the Ukrainian SSR of October 30, 1950, Regulations on the Press Archive of the Book Chamber of Ukraine of January 4, 1968, etc.). The authors consider the writing of a large monographic work, which would reflect the entire historical path of the State Archives of the Press as part of the Book Chamber of Ukraine, to be a prospect for further studies. The practical significance of the results already obtained is the possibility of their application in future exploration.

Keywords: *State Print Archive, archive of press with exchange fund, obligatory copy, book depository, accounting of printed products, inventory book, annual catalogue.*